

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра туристичного та готельно-ресторанного бізнесу

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

Давиденко І.В.

“___” _____ 2019 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

зі спеціальності _____ 242 «Туризм» _____

(шифр та найменування спеціальності)

за магістерською програмою професійного спрямування Економіка та управління туристичною діяльністю

на тему: **«ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ КЛАСТЕРІВ МЕДИЧНОГО
ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ»**

Виконавець

студент факультету міжнародної економіки

Горда Анна Сергіївна

(прізвище, ім'я, по батькові)

/підпис/

Науковий керівник

к.е.н. доцент

(науковий ступінь, вчене звання)

Давиденко Ірина Володимирівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

/підпис/

АНОТАЦІЯ

Горда А. С. «Перспективи створення кластерів медичного туризму в Україні»
кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності
242 «Туризм», за магістерською програмою
«Економіка та управління туристичною діяльністю»
Одеський національний економічний університет
м. Одеса, 2019 рік

Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Об'єкт дослідження – процес розробки нового туристичного кластеру у сфері медичного туризму.

У роботі розглянуто специфіку медичного туризму, сутність поняття кластерів, визначення кластерної теорії у туристичній галузі, особливості моделі організації кластерів медичного туризму.

Проаналізовано сферу медичного туризму в Україні, світовий досвід створення туристичних кластерів, визначено потенціал створення кластеру медичного туризму в м. Одесі.

Запропоновано модель кластеру медичного туризму м. Одеси, визначено особливості його структури та заходи для його розвитку.

Ключові слова: туризм, медичний туризм, кластер, кластерна модель, організація діяльності, туристичний продукт.

ANNOTATION

Horda A.S., «Prospects for creation of medical tourism clusters in Ukraine»
thesis for Master degree in specialty «Tourism»
under the program
«Economics and management of tourism»,
Odessa National Economic University
Odesa, 2019

Qualification work consists of an introduction, three sections, conclusions, a list of sources used and applications. The object of study is the process of developing a new tourism cluster in the field of medical tourism.

The article deals with the specifics of medical tourism, the essence of the concept of clusters, the definition of cluster theory in the tourism industry, features of the model of organization of clusters of medical tourism.

The sphere of medical tourism in Ukraine, the world experience of creation of tourist clusters is analysed, the potential of creation of the cluster of medical tourism in Odessa is determined.

The model of the cluster of medical tourism of Odessa is proposed, the features of its structure and measures for its development are determined.

Key words: tourism, medical tourism, cluster, cluster model, organization of activity, tourist product, inter-branch activity.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТВОРЕННЯ КЛАСТЕРІВ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ	8
1.1. Теоретичні основи розвитку медичного туризму, його особливості та види.....	8
1.2. Визначення поняття кластеру як нової форми організації та розвитку економіки	16
1.3. Особливості кластерної моделі організації туризму в регіоні	25
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВ СТВОРЕННЯ КЛАСТЕРІВ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	35
2.1. Характеристика сфери медичного туризму в Україні.....	35
2.2. Аналіз світового досвіду розвитку туристичних кластерів.....	42
2.3. Оцінка потенціалу для створення кластеру медичного туризму в Одеській області.....	52
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА РЕКОМЕНДАЦІЙ ЩОДО СТВОРЕННЯ КЛАСТЕРУ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ М. ОДЕСИ.....	61
3.1. Розробка моделі кластеру медичного туризму Одеської області	61
3.2. Обґрунтування заходів для розвитку нового кластеру медичного туризму.....	72
ВИСНОВКИ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	90
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність теми. Економіка більшості країн світу характеризується розвитком сфери послуг, у якій важливе місце належить туризму. Очевидними є тенденції, за яких від класичного туризму відокремлюються нові, найрізноманітніші альтернативні види, зосередженість на яких дозволяє підвищувати дохідність туристичних послуг та, відповідно, вихід на нові ринки.

Одним із новітніх форм туризму, який акумулює значний соціально-економічний потенціал, є медичний. Цей вид туризму виконує низку функцій, серед яких першочергово слід відзначити виконання важливої соціальної функції з лікування та профілактики захворювань населення. Крім того, медичний туризм слід розглядати з позиції реалізації ним економічної функції, адже ця сфера є значним бюджетоутворюючим джерелом для регіонів, де він розвинутий, та генерує значний мультиплікативний ефект, дослідження якого є важливим науковим завданням регіональної економіки.

В актуальних економічних дослідженнях проблем розвитку туризму все більша увага приділяється «кластерному підходу». Потреба у формуванні кластерів відзначається у багатьох програмах регіонального стратегічного розвитку, у зв'язку з чим питання визначення туристичних кластерів, оцінювання їх впливу на економіку регіону, формування концепції розвитку кластерів є актуальними та своєчасними.

Саме кластеризація національної економіки розглядається багатьма науковцями як шлях, що забезпечує найбільш гнучкі форми кооперації, координації та інтеграції спільних зусиль економічних суб'єктів. Закономірно, що особливої актуальності ця тема набула у сфері туризму та рекреації, розвиток якої для нашої країни є пріоритетним, у зв'язку із вдалим географічним розташуваннями, сприятливими природно-кліматичними, історико-культурними умовами, наявністю необхідного трудового потенціалу.

Таким чином, розробка кластеру медичного туризму є складним, міждисциплінарним завданням, що у результаті має значний потенціал для розвитку та підвищення привабливості регіону.

Теоретико-методологічною основою дослідження є наукові праці українських та зарубіжних вчених-економістів. Серед них доцільним є виділити наступних авторів: Герасименко В.Г., Давиденко І.В., Дишловий І.М., Малімон В. В., Михайлюк О.Л., Нездоймінов С.Г., Ніколаєв Ю.О, Харт Д.А., Шикіна О.В., та інші які вивчали аспекти медичного туризму та кластерної теорії.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження міжнародного досвіду розробки туристичних кластерів медичної спеціалізації та розробка моделі нового кластеру медичного туризму. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі **завдання**:

- з'ясувати сутність медичного туризму, його особливості та види;
- дослідити поняття кластеру як сучасного економічного інструменту розвитку економіки;
- визначити особливості застосування кластерної моделі в туризмі;
- надати характеристику сфери медичного туризму в Україні;
- провести аналіз світового досвіду розвитку туристичних кластерів;
- провести оцінку потенціалу для створення кластеру медичного туризму в Одеській області;
- запропонувати модель кластеру медичного туризму для м. Одеси;
- обґрунтувати заходи для розвитку нового кластеру медичного туризму.

Об'єктом дослідження є процес розробки нового туристичного кластеру у сфері медичного туризму.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних та практичних аспектів створення кластеру медичного туризму та перспективи його розвитку в Україні.

Методи дослідження. У роботі було використано діалектичний метод дослідження явищ та процесів у їхньому взаємозв'язку і розвитку. Для досягнення мети та розв'язання визначених завдань кваліфікаційної роботи використано такі загальнонаукові методи: абстрактно-логічний (для узагальнення теоретичних положень, визначення сутності економічних понять, формування висновків); системний аналіз (для аналізу порівняльної характеристики різних кластерних систем); графічний (для наочного представлення статистичних даних); табличний та групування; конструктивний та експериментальний (оцінка результатів запропонованих заходів щодо підвищення ефективності кластеру медичного туризму).

Інформаційна база дослідження. Теоретичну та методологічну основу дослідження становлять наукові праці з названої проблеми вітчизняних та зарубіжних вчених, законодавчі та нормативні акти України, методики Всесвітньої туристичної організації, інструктивні матеріали, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання, довідково-інформаційні видання.

Не зважаючи на наявність публікацій, присвячених розробці та впровадженню туристичних кластерів, досить мало уваги приділено організації кластерів медичного туризму та перспектив їх функціонування у Одеському регіоні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання результатів дослідження для формування нових кластерних систем на території міста Одеси і, таким чином, підвищити привабливості даного регіону для українських та іноземних туристів.

Структура і обсяг роботи. Випускна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (66 найменування). Загальний обсяг випускної роботи становить 97 сторінок комп'ютерного тексту. Основний зміст викладено на 88 сторінках. Робота містить 14 таблиць, 14 рисунків.

Апробація результатів дослідження. Тема кваліфікаційної роботи сформована відповідно до напрямів науково-дослідної роботи кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу ОНЕУ. Основні результати кваліфікаційної роботи планується опублікувати у статті на тему: «Особливості кластерної моделі організації діяльності у сфері медичного туризму».

ВИСНОВКИ

У даній кваліфікаційній роботі були розглянуті питання організації кластеру медичного туризму та перспективи його розвитку в Україні.

Проаналізувавши наявну інформацію можна зробити наступні основні висновки щодо проблематики роботи.

1. Медичний туризм, як достатньо сучасна туристична сфера, має значний потенціал для розвитку, але наявних досліджень недостатньо для повного різностороннього аналізу, а наявні роботи часто суперечать одна одній у основних поняттях, та не мають загальної точки зору на наявні проблеми.

У той самий час на практиці медичний туризм вже багато років успішно розвивається та приносить значні прибутки. Таким чином, для подальшого структурного розвитку необхідний фундамент у вигляді наукових досліджень і теоретичної цілісності.

2. Кластерна теорія є доволі сучасним поняттям у економіці, але представлена значною кількістю досліджень та теоретичних надбань. Проаналізувавши наявні дослідження, можна визначити, що кластер це динамічна інноваційна система, яка є потенційною основою для швидкого розвитку різних галузей. Кластер використовують як інструмент для розвитку економічних регіонів, поєднання підприємства різних сфер синергетичним зв'язком для ефективної співпраці.

3. Особливо гармонійно кластерна теорія представлена в туристичній сфері, де для забезпечення успішного функціонування сфери приймають участь багато підприємств та суб'єктів. Важливо, розуміти, що для різних галузей кластерні системи виглядають по різному, тому не варто виділяти єдиний універсальний кластер, його структура завжди буде залежати від галузі, в якій він представлений.

4. Найбільшу частину ринку української приватної медицини займає стоматологія – 52%, що включає більше половини усього ринку. Таким

чином приватна стоматологія обслуговує значно більшу частину пацієнтів на відміну від державного сектора. Така ситуація склалася в наслідок великих прибутків у приватній стоматології та відтоку лікарів з державних лікарень до приватних і, як результат, збільшення пропозиції, загострення конкуренції та покращення сервісу.

Наступну частинку ринку приватних медичних послуг займає діагностика – 18%, що є очевидним, адже часто для проведення аналізів та діагностики потрібно дороге, імпортне обладнання, яке не завжди можна знайти у закладах, що фінансуються від державного бюджету. Дерматовенерологія та гінекологія займають приблизно рівні частини ринку – по 14%, а на всі інші сфери залишається лише 2%.

5. Звернувшись до міжнародного досвіду розробки кластерів медичного туризму, очевидним є кореляція між стабільністю та економічним розквітом у країні та успішною кластеризацією сфери медичного туризму.

Таким чином, у роботі було охарактеризовано структури та основні особливості таких кластерів як Медичний кластер Мюнхена у Німеччині, Кластер медичного туризму Кварнер у Хорватії, Кластер медичного туризму Литви - «LitCare», а також один з найпопулярніших кластерів у світі кластер у Дубаї - Dubai Healthcare City (DHCC). Дані кластери є прикладом успішних кластерів медичного туризму, які можуть стати прикладом для розвитку такої структури на українському ринку послуг медичного туризму.

6. Метою функціонування туристичного кластера є збільшення вхідних фінансових потоків у регіон за рахунок припливу туристів. Ця мета досягається по-перше, збільшенням туристичних потоків у регіон. У свою чергу, на збільшення туристів у регіон впливає якість туристичних та медичних послуг, зростання їх конкурентоспроможності, вихід на нові ринки, у тому числі міжнародні, ефективні рекламні заходи.

Збільшенню вхідних фінансових потоків у регіон сприяє також розвиток суміжних до туризму та медицини галузей та сфер діяльності регіону. Це зумовлено розширеними потребами медичних туристів, які окрім

отримання профільних послуг, бажають отримати і додаткові, що зумовлює нарощення мультиплікативного ефекту від їх перебування у регіоні.

7. При розробці моделі нового кластеру медичного туризму м. Одеси були виділені основні підприємства медичної та туристичної сфери, які у перспективі зможуть забезпечувати туристів якісними послугами та підвищувати привабливість регіону.

Основними клініками, які надаватимуть медичні послуги, є «Into-Sana», "Odrex", «Оксфорд Медікал Одеса», «Тарус», «НouХаyМед». До них додаються дослідні лабораторії та діагностичні центри: «АСС Медикал», Центр Доктора Чернишова, Клуб «Здоров'я», «Ісма-інвест», «Меделіт», «Вітамед», «Diamed», «Андромед», «Ярославна», Централізована імуновірусологічна лабораторія з діагностикою СНІДу, «Артмедіуз», «Synevo», «Смартлаб», Invitro.

8. Для подальшого активного розвитку новоствореного кластеру медичного туризму були запропоновані заходи для підвищення його ефективності. Було розроблено та охарактеризовано новий діагностичний тур «Діагностика в Одесі».

Тур орієнтовано на всі вікові групи та на туристів з доходом вищим за середній. Передбачає індивідуальний характер або невеликі групи туристів, його тривалість – 5 днів, вартість на 1 особу – 25 020 грн. Можливе обслуговування як українських так і іноземних туристів. Центральними підприємствами зазначеного туру ж: медичний центр «Odrex», готель «УНО», екскурсійне бюро «Тудой-Сюдой», стоматологічний центр «Granddent», СПА-центр ARK-SPA.

9. Розрахована точка безбитковості новоствореного туру, яка передбачає отримання прибутку після обслуговування 96 туристів за програмою нового туру. У грошовому еквіваленті точка безбитковості становить – 2 401 920 грн. доходу туристичного агентства.

На основі розрахунків було побудовано графік з наглядним відображенням умов, за яких підприємство почне отримувати прибуток від реалізації туру.

10. Надані рекомендації щодо маркетингової кампанії для просування нового діагностичного туру у складі кластеру медичного туризму міста Одеси та загального підвищення іміджу регіону, які включають ряд комплексних рекламних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батенёва Т.А. Полетели за молодостью. Мобильность населения в поисках качественной и недорогой медицинской помощи растёт [Электронный ресурс]/ Т.А. Батенёва//Российская газета. — 2018. — № 51(7514). — Режим доступа: <https://rg.ru/2018/03/12/obemy-medicinskogo-turizma-v-rf-vyrosli.html>
2. Лучшие курорты Европы. [Электронный ресурс]//Туристический портал. - Режим доступа: http://travelwiki.ru/termi_rome.html/
3. История медицинского туризма. [Электронный ресурс]//Медицинский туризм доступно. - Режим доступа: <https://ru.health-tourism.com/medical-tourism/history/>
4. Знаменитые курорты XIX-го века. [Электронный ресурс]//Дилетант. Исторический журнал для всех. - Режим доступа: <http://diletant.media/excursions/26154187>
5. Cosburn Helen K. Health Tourism. A Continuum of Care. [Электронный ресурс] // Medical Tourism Magazine. - 2009. - Режим доступа: <http://www.healthtourismmagazine.com/article>.
6. Щекин Г.Ю. Концептуализация феномена медицинского туризма в социологии медицины: автореф. на соиск. уч.ст. д.с.н./ Г.Ю. Щекин — Волгоград: Изд-во ВолГМУ. — 2013.
7. Плюси та мінуси медичного туризму. [Электронный ресурс]// Портал о медицинском туризме — 2009. - Режим доступа: http://medvoyage.info/news/tourism/plyusy_i_minusy_meditinskogo_turizma-_v_spheri/
8. Тастанбекова Ш.О. Медицинский туризм: История развития, сущность и основные составляющие/ Ш.О. Тастанбекова// International Scientific and Practical Conference “WORLD SCIENCE”. —2016. —№14(10) — С.46-50

9. Доржиева Е.В. Формирование и развитие конкурентоспособных агропромышленных кластеров на мезоуровне экономики: монография./ Е.В. Доржиева - СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета управления и экономики, 2012. - 168 с.
10. Марков Л.С., Ягольницер М.А. Измерение эффективности функционирования кластера информационных технологий/ Л.С.Марков, М.А. Ягольницер // Регион, экономика и социология. - 2006. - № 1. - С. 159.
11. Заркович А.В., Стрябкова Е.А. Оценка влияния кластеров на инновационное развитие стран и регионов/ А.В.Заркович, Е.А. Стрябкова // Креативная экономика. - 2013. - № 11 (83). - с. 13-20.
12. Бабкин А.В., Новиков А.О. Кластер как субъект экономики: сущность, современное состояние, развитие/ А.В.Бабкин, А.О.Новиков // Научно-технические ведомости СПбГПУ — 2016. —№1(235)— С.9-29
13. Павлюк А.П. Кластерна модель регіональної економіки: теоретико-методологічні засади // Продуктивні сили України. - 2009. - М 1 (005). – С. 105-113.
14. Портер Майкл Э. Конкуренция: Пер с англ. / М. : Издательский дом «Вильямс». – 2006. – 608 с.
15. Isbasoiu G.–M. Industrial Clusters and Regional Development. The Case of Timisoara and Montebelluna. [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://mpr.aub.uni-muenchen.de/5037/1/MPRA_paper_5037.pdf.
16. Харт Д. А. Инновационные кластеры: основные идеи [Электронный ресурс] / Д.А.Харт//Институт региональных инновационных систем / Режим доступа: <http://www.innosys.spb.ru/?id=886>
17. Ілляшенко С.М. Інноваційний менеджмент : підручник./ С.М. Ілляшенко – Суми : ВТД Університетська книга,2010. – 334 с.
18. Бойко А.Е. Формирование туристских кластеров как инструмент развития внутреннего туризма в России: автореф. дис. к.э.н. / А.Е. Бойко. - Новосибирск — 2011.

19. Александрова А.Ю. Туристские кластеры: содержание, границы, механизм функционирования / А.Ю. Александрова // Современные проблемы сервиса и туризма. - 2007. - №1.
20. Kelleher, J. The regions. Political restructuring and territorial government / J. Kelleher. – Toronto : D. C. Heath and Company, 2003. – 327 с.
21. Чотчаева Ф.А. Кластеризация туризма как предпосылка роста инвестиционной привлекательности регион/ Чотчаева Ф.А.// Экономический вестник Ростовского государственного университета) – 2009. — № 3.– С. 176-179
22. Рудченко В.Н. Кластеры в туризме: особенности классификации, процесс формирования и методы оценки/ В.Н. Рудченко // Общество. Среда.Развитие. – 2016 —№ 4. – С. 12-18
23. Семенов В. Ф. Кластерні структури як чинники зміцнення конкурентних переваг регіону у міжнародних транспортних коридорах / В. Ф. Семенов, О. В. Білега // Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка. – Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2012. - № 4. – С. 27-32.
24. Михайлюк О. Л. Туристичні кластери в оздоровчому туризмі Одеської області / О. Л. Михайлюк // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2016. – № 8 (240). – С. 92-106.
25. Михайлюк О. Л. Перспективи розвитку медичного туризму в Одеському регіоні / О. Л. Михайлюк // Економічні інновації. – Одеса: ИПРЭЭИ НАН України, 2016. - Вип. 62. - С. 408-417.
26. Михайлюк О. Л., Давиденко І. В. Механізми і перспективи функціонування туристичних кластерів в Одеській області / О. Л. Михайлюк, І. В. Давиденко // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць; Одеський національний економічний університет. – Одеса, 2018. – Вип. 67 (3). – С. 44–52.

27. Герасименко В.Г. Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції / За заг. ред. В.Г. Герасименко, О.Л.Михайлюк . — К.: ФОП Гуляєва В.М., 2019. — 332 с.

28. Давиденко І.В., Михайлюк О.Л. Механізми державного регулювання кластерної політики у туристичному бізнесі України [Електронний ресурс] / І.В. Давиденко, О.Л. Михайлюк // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2019. - №3 (20). – Режим доступу до ресурсу: http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/20_2019/12.pdf

29. Малімон В. В. Концептуальні засади формування регіонального ринку медичного туризму / В. В. Малімон // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. - 2013. - № 1. - С. 34-38. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2013_1_9

30. Лепешина О. Основні зміни на приватному ринку медичних послуг в Україні // Практика управління медичним закладом" №2, 2015.

31. Обсяг ринку приватної медицини [Електронний ресурс]// Група компаній «МедЕксперт» - Режим доступу: <https://med-expert.com.ua/>

32. Українська Асоціація Медичного Туризму (УАМТ) /Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uamt.org.ua/UA/deyatelnost-uk/novini.html>

33. Романова А. Аналіз становлення і розвитку медичного туризму в Україні у контексті світового економічного простору / А. Романова // Проблеми і перспективи економіки та управління. - 2017. - № 1. - С. 62-68. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppeu_2017_1_9.

34. Колективні засоби розміщування в Україні у 2014 році: статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 200 с.

35. Колективні засоби розміщування в Україні у 2015 році: статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 200 с.

36. Колективні засоби розміщування в Україні у 2016 році: статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2017. – 200 с.

37. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні: статистичний бюлетень Державного комітету статистики України. – К.:Держкомстат України, 2013. – 99 с.

38. Нездойминов С. Г. Современные тенденции развития лечебно-оздоровительного туризма в Украине / С. Г. Нездойминов // Федеральный научно-практический журнал. Туризм: право и экономика. – М: Издательская группа «Юрист». – 2014. – № 2. – С. 20-24.

39. Medical Tourism - What is Medical Tourism? [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://www.news-medical.net/health/>

40. Егоркина А. В., Ямщиков А. С. Тенденции развития медицинского туризма // Молодой ученый. — 2019. — №16. — С. 47-49. — URL <https://moluch.ru/archive/254/58188/> (дата обращения: 05.11.2019).

41. Medical Tourism Around the World [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://picsgrid.com/medical-tourism-around-the-world-infographics/>

42. Medical Tourism Index [Електронний ресурс]— Режим доступу: <https://www.medicaltourismindex.com/overview/destination-ranking/>

43. World Tourism Organization UNWTO [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www2.unwto.org/news/>

44. Munich Biotech Cluster - an overview [Електронний ресурс]– Режим доступу: <https://www.bio-m.org/en/facts-and-figures/munich-biotech-cluster.html>

45. Кластер медичного туризму Кварнер [Електронний ресурс]– Режим доступу:<http://www.kvarnerhealth.com/ru/o-nas>

46. Kvarner health tourism guide [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://www.kvarnerhealth.hr/db_files

47. Treatment abroad. Helping you make the tight choice [Електронний ресурс]– Режим доступу:www.treatmentabroad.com

48. Lithuanian Medical Tourism Cluster [Електронний ресурс]– Режим доступу: <https://www.litcare.com>

49. Медицинский туризм в Дубаи на подъеме [Електронний ресурс]– Режим доступу: <https://www.visitdubai.com/ru/business-in-dubai/why-dubai/news-and-insights/medical-tourists-healthcare-industry>

50. Dubai: A Cluster For Medical Tourism/Industry Clusters and Firm Competitiveness (6106) [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://www.clusterobservatory.eu/permalink/eb9d5186-fac0-11e7-85be4b82e643446b.pdf>

51. Медичний туризм у Львові. [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://medicaltourism.lviv.com/>

52. Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до курортних: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1996 року № 1576 (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.portal.rada.gov.ua>.

53. Галасюк С. С. Сучасний стан бази лікувально-оздоровчого туризму в Одеському регіоні / С. С. Галасюк, К. А. Галасюк // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – С. 63-67.

54. Горда А.С. Аналіз діяльності готельних підприємств Одеської області / А.С. Горда // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали круглого столу та студентської науково-практичної конференції (м. Одеса, 12 квітня 2018 р.) / Одеський національний економічний університет. – Одеса: ОНЕУ, 2018. – 678 с. С. 352-355.

55. Нефедова Н.Є. Територіальна організація санаторно-курортного господарства Одеси./ Н.Є. Нефедова // Регіон-2013: стратегія оптимального розвитку: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю.

м. Харків, 7-8 листопада 2013 р. /Гол. ред. колегії В.С.Бакіров – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 317-319

56. Офіційний сайт: Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/)

57. Дишловий І. М. Особливості функціонування регіонального рекреаційно-туристичного кластеру та його регулювання / І. М. Дишловий // Економіка и управление. – 2010. – № 6. – С. 69–75.

58. Музиченко-Козловська О.В. Економічне оцінювання туристичної привабливості території/ Монографія. - Львів: Новий Світ-2000, 2012. - 176 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/muzychenko22.htm

59. Малімон В. В. Регіональні ринки медичного туризму: особливості формування та розвитку в Україні : [монографія] / В. В. Малімон, І. М. Вахович. – Луцьк : Друкарня «Волиньполіграф»тм, 2013. –255 с.

60. Малімон В. В. Оцінка мультиплікативного ефекту від розвитку медичного туризму в регіоні / І. М. Вахович, В. В.Малімон // Економічні науки: зб. наук. праць – Серія «Облік і фінанси». – Випуск № 9 (33). Ч.4 – Луцьк: ЛНТУ, 2012. – С. 85–96.

61. Кузик С. Теоретичні проблеми туризму : суспільно-географічний підхід : [монографія] / С. Кузик. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 254 с.

62. Ніколаєв Ю.О. Туристичні кластери в Україні // Вісник соціально-економічних досліджень. – Одеса: ОНЕУ. – Вип. 4(47). – 2012. – С. 336-341.

63. Бухгалтерський баланс підприємства дизайн-готель «UNO»

64. Шикіна О.В. Сучасний стан розвитку готельного бізнесу Одеської області / О. В. Шикіна // Глобальні та національні проблеми економіки. – Миколаїв, 2016. – Вип. № 13. – С. 413-420.

65. Проект Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ved.odessa.gov.ua/Main.aspx?sect=Page&IDPage=23566&id=1150>

66. Концепція створення кластерів в Україні (проект).-[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biznes.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=499&Itemid=3